

“MİLLÎ MÜCADELE KAHRAMANLARINDAN HASAN BASRÎ ÇANTAY’DA (1887-1964) DİNÎ ve MİLLÎ ŞUUR”*

Doç. Dr. Bekir TATLI**

Özet

Bu çalışmamızda Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu buhran dolu yıllarda yetişmiş olan büyük fikir adamı Hasan Basri Çantay’ın mücadele dolu hayatında kendisine ruh ve ilham veren millî-manevî esaslar tespit edilmeye çalışılmıştır. Onun eserlerinden ve kendisi hakkında yazılıp çizilenlerden hareketle yaptığımız bu tespitler göstermektedir ki Çantay, son derece geniş bir İslâm kültürüne sahip bir ilim adamı ve kahraman bir mücahittir. Kendisi aynı zamanda İstiklâl Marşı şairimiz Mehmet Âkif Ersoy’u millî marşımızı yazmak için ikna eden kişi olarak bilinmektedir. Çantay vatan ve millet sevgisiyle yanıp tutuşan bir âlim olmakla birlikte, aynı zamanda savaş dolu yılların getirdiği bitkinlik ve tükenmişlik içerisinde tembelle bir şekilde köşesine çekilen, kendisini çevreleyen yakın tehlikenin farkında olmayan şuursuz halk kitlelerini uyarmayı da vazife edinmiş ve bu uğurda adeta gözüne uyku girmemiştir. Onun ve arkadaşlarının giriştikleri azimli mücadele sayesinde bizler bugün onlara göre çok daha rahat ve huzurlu bir vatan toprağı üzerinde yaşayabilmekteyiz.

Anahtar kelimeler- Hasan Basri Çantay, millî mücadele, vatan sevgisi, millî şuur

Giriş

Cumhuriyet’in ilk dönemi Türk ilim çevrelerinin daha çok *Kur’ân-ı Hakîm Meâl-i Kerim* adlı Kur’an tefsiri yönüyle tanıdığı Hasan Basri Çantay’ın belki de en dikkat çekmesi gereken yönlerinden birisi de, onun hayatı boyunca karşılaştığı sıkıntılara katlanma azmi ve davası uğrunda ortaya koyduğu mücadelecilik kişiliğidir. Çantay vatan savunmasına bizzat katılmış, Türk milleti için her türlü fedakârlığı göstermiş, Mehmet Âkif ile olan dostluğu sebebiyle İstiklâl Marşı’nın yazılmasında önemli teşvikleri olmuş, Türk diline sadâkatini Türkçe’yi güzel bir şekilde kullanarak göstermiş, soyadı kanunu çıktığında insanlara, Türkçe anlamları güzel olan soy isimleri almaları konusunda tavsiye ve yardımlarda bulunmuştur. Ayrıca yerli malı kullanmaya teşvik ederek, yabancılara giden paraların gün gelip kurşun olarak geri döneceğini söylemiş ve böylece Türk milletinin uyanık kalmasına katkıda bulunmuştur.

“Memleketin ciddî ve ilmî neşriyata çok, pek çok ihtiyacı vardır. Hele gençlerimiz buna ne kadar muhtaç ve müstaktırlar!”(Çantay, 1960: “Onuncu Kırk Hadis”, I, 315 (no: 30).) diyen Hasan Basri Çantay neredeyse bütün ömrünü doğru bildiklerini insanlara da anlatmak maksadıyla yazmakla geçirmiştir. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Balıkesir’de yayımlanan *Nasihat, Balıkesir, Yıldırım, Karesi* gazetelerinde ve özellikle de mütareke yılları boyunca Türk milletinin haklarını savunan en hür ve yürekli yazıların yayın organı olan *Ses* gazetesinde yazılar yazan Çantay, Burhaniye, Kepsut, Dursunbey kasabalarında millî mücadelenin başlaması ve halkın silahlanması konusunda önemli faaliyetler göstermiştir. Daha sonra I. Büyük Millet Meclisi’ne Balıkesir mebusu olarak girmiş fakat hiçbir gruba temayül göstermeyip sonuna kadar bağımsız kalmıştır. Aynı mecliste mebus olarak bulunan Mehmet Akif Ersoy ile yakın arkadaş olmuştur. Hatta Mehmet Akif, Bursa ve Balıkesir çevresinden gelen Yunan mezalimi haberlerinin tesiriyle yazdığı “*Bülbül*” şiirini Çantay’a ithaf etmiştir. Büyük Millet Meclisi’nin I. dönemi sonunda Balıkesir’e dönen Çantay, 132 şehit çocuğunun eğitimi için kurulan yetiştirme yurdunun müdürlüğünü de üstlenmiş, aynı zamanda *Zafer-i Millî* gazetesine yazılar yazmıştır. Hasan Basri Çantay zengin ilmî ve fikrî birikimi, siyasî tecrübesi ve güvenilir şahsiyetiyle farklı görüşteki gruplar arasında hakemlik yapmış, görüş ve metodların isabetli ve uygulanabilir olanlarını belirlemeye çalışmış, böylece din âlimlerinin, muhafazakâr aydınların, hamiyetli zenginlerin yol göstericisi ve nihâî mercii olmuştur.

* Bu bildiri, Çukurova Üniversitesi BAP Koordinasyon Birimi tarafından SED-2015-5096 kodlu proje olarak desteklenmiştir.

** Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı, e-posta: tatlibekir37@gmail.com

Millî duyguları son derece kabarık, büyük bir vatansever aydın olduğunda asla şüphe olmayan Çantay, Türklerin Müslüman oluşları, İslâm kültür ve medeniyetine hizmetleri ve bugünkü Türk dünyası hakkında bilgi veren *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye fi'l-menâtıkı't-Türkiyye* adında uzun bir makale ile birlikte, *Ülkü Edebiyatı, Kara Günler ve İbret Levhaları, Türk Savları, Divânü Lügâti't-Türk Tercümesi* gibi Türk kültürünün gelişmesine büyük katkılarda bulunan eserler de yazmıştır. Ayrıca Nurettin Topçu'nun yayımladığı ve Cemil Meriç, Remzi Oğuz Arık, Ahmet Kabaklı, Hilmi Ziya Ülken, Ali Nihat Tarlan, Ercüment Konukman, Emin Işık ve Bahattin Karakoç gibi genellikle önde gelen milliyetçi ve vatansever Türk fikir adamlarının yazılarıyla katkı verdikleri *Hareket* adlı dergiye Hasan Basri Çantay da bizzat kalemiyle destek olmuştur (Geniş bilgi için bkz. Işık, 1993: VIII, 218-219; Uğur, 1991: XI/51).

İşte biz bu çalışmamızda, ömrünü Türk milletinin maddî ve manevî yükselişi için adanmış bulunan Hasan Basri Çantay'ın özellikle vatanseverlik yönünü ve bu sevginin manevî temellerini tespit etmeye gayret edeceğiz.

Hasan Basri Çantay'da Millî Şuur

Çantay, millî mücadele yılları sırasında etrafında kümeleşen insanlarla yaptığı sohbetlerde daima halkı birlik ve beraberliğe çağıran konuşmalar yapmış, millî mücadele şuurunu uyandırmaya çalışmıştır. Padişah Vahdettin ve Sadrazam Damat Ferit aleyhine yazdığı yazılar sebebiyle hükümet ve İngiliz ajanları tarafından takibata uğradığı bir sırada çektiği sıkıntılar ruhunda öyle derin izler bırakmıştı ki, "Kendi vatanımda sırf Türklüğümün dolayısıyla maruz kaldığım felaket ve esaret gücüne gidiyor!" diye haykırmıştı (Çantay, ts.: s. 51; Uğur, 1994: s. 15-16). Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Karesi mebusu olarak görev yaptığı yıllarda meclis müzakereleri esnasında söz alıp konuştuğu zaman da daima Türk halkının istiklâl tutkusundan söz etmiş, hür yaşama hakkını savunmuştur. 25 Eylül 1920 Cumartesi günü yapılan gizli oturumda ise hilâfet konusunda bir konuşma yapmış, halifelik makamını işgal ettiği halde gereğini yapmayan, aksine Müslümanı Müslümana kırdıran kişinin meşru halife sayılmayacağını açıkça söylemiş, İslâmiyet'in hükümetten aradığı şeyin adalet olduğunu belirtmiştir (Uğur, 1994: s. 26-27).

Bununla birlikte bütün kötü gidişattan yöneticileri sorumlu tutarak millet olarak kendimizi hiç hesaba katmamak da doğru değildir. İçine düştüğümüz felakette bizlerin de payı ve sorumluluğu büyüktür. İşte, "*Siz (ey millet), ne (halde) bulunuyorsanız, başınıza da öyle idare eden adamlar geçirilir.*" hadisinin yorumu vesilesiyle bu duruma işaret eden Çantay, şu değerlendirmelerde bulunmuştur: "Hükümetler içtimâî bünyelerden doğarlar. Bünye yani millet ne kadar iyi ve sağlam olursa, onun hükümeti de öyle olur. Bünyeyi ihmal edip de her işi hükümetten beklemek hatadır. Evvela fert olarak kendimizi, sonra cemiyetimizi ıslah edelim; o vakit görürüz ki her şey düzene girmiştir." (Çantay, 1960: "Onuncu Kırk Hadis", I, 316, no: 31).

Tabii, milletin zaten içinde bulunduğu sıkıntılı yılların yorgunluğunu daha da artıran bir başka unsur vardı ki o da, fırsattan istifade ellerindeki malları fâhiş fiyatlarla satmaya çalışarak haksız kazanç elde eden karaborsacılar. Çantay, savaş yıllarında milletin kanını, iliğini emen muhtekirler ve karaborsacılar şöyle seslenmiştir: "...Fakat ey gafiller! Bu millet tek başına küfür ve ilhâda meydan okuyan, Hz. Muhammed'in (s.a.) 1400 küsur senelik mübarek ve sadık ümmeti, asırlarca Avrupa'ya hâkim olmuş, birçok vartalardan, felaketlerden kurtulmuş olan bu Osman Gazi evlâdı, elbet bir gün olup kurtulacak, sizin hesabınızı görmeye başlayacak, bol tükürüklerle yüzünüze tükürecek, belki de sizi kendi öz kardeşlerinden saymayarak mütecerred, yapayalnız bir halde bırakacaktır. O vakit ey gafiller, ne yapacaksınız?" (Çantay, ts.: s. 20; Uğur, 1994: s. 189)

Çantay milleti sömüren aynı kişilere yönelik şiddetli eleştirilerini ısrarla sürdürmüştür. Hadislerle ilgili meşhur eserinde, Rasûlullah'ın (s.a.): "*(Sözü ve muamelesi) çok doğru olan, kendisine emniyet edilebilen tâcir, peygamberlerle, sıddıklarla, şehitlerle birlikte haşr olunacaktır.*" hadis-i şerifinin yorumu sadedinde Çantay, malûm zümreye bu defa şu ağır tenkitlerde bulunmuştur:

"Namuslu ve şerefli tâcirliğin hâiz olduğu bu yüce mertebenin kadrini bilmeyip veya bilmezlenip de ihtikârla, karaborsacılıkla, hile ve hud'alarla hareket edenlerin aklına, gafletine şaşmamak elden gelmiyor. Yahu, nihayet gireceğin çukur, bir kara topraktır! Kendin haram babası isen, bari evlâtlarını haramzade yapma, onlara acı! Bütün bir milletin vebali boynundadır, titre!" (Çantay, 1960: "İkinci Kırk Hadis", I, 37-38)

Kurtuluşun gerçekleşmesini izleyen günlerde Meclis'in kendi kendini feshetmesi üzerine Çantay Balıkesir'e dönmüştür. Onun gözünde bu ilimizin çok farklı bir yeri vardır. Çünkü ne yakın ne de uzak

tarihimizde Türk boylarının yerleştiği **Balikesir ve havalisinden devlet ve millet haini çıkmamış** olması onun gurur duyduğu hasletlerden biridir (Uğur, 1994: s. 136). Çantay bu ilde gazeteciliğini sürdürmüştü; kendi çıkardığı *Zafer-i Millî* gazetesinde memleket meselelerine dair çok değerli yazılar yazmıştır. Bu yazılarında çeşitli badirelerden geçerek kazanılan hürriyet ve istiklâlin son derece kıymetli olduğunu, değerinin bilinerek korunması gerektiğini vurgulamış ve gençlere hitap ederek, sıranın kalkınmaya geldiğine, bunu sağlayabilmek için de idealist olmalarının lüzûmuna dikkat çekmiştir. Bu bağlamda bütün gençler, toplumun dertlerine eğilmeli, vatanın acılarını, sosyal dertlerini ve ıstıraplarını terennüm etmeliydi. Çantay daha sonra da, milletin bilinçlenmesi noktasında çok önemli sorumlulukları olduğuna inandığı şairlere hitap ederek şöyle seslenmiştir:

“...Bir genci cumhuriyet, vatan, milliyet hisleriyle aşılacak bir şair için az mı zevk verir? ...Ey milletin necip çocukları! Milletin dertlerini âhirette mi terennüm edeceksiniz? Şair demek mutlaka hevâiyatçı mı demektir? Hani hamâsi genç şairlerimiz? Hani mefkûreci ve ateşli arkadaşlarımız? ...Garbı taklit ederseniz, onun hayalperest, başıboş, çıplak muharrirlerini ve şairlerini değil, faziletkâr, vatansever düşünür, edip ve şairlerini taklit ediniz.” Evet, kurtuluştan sonra Türkiye yeni bir döneme girmişti. Artık edebiyatın gülü, bülbülü, kadını, şarabı bırakılmalı, yalnız vatanın dertleri ve ıstırapları dile getirilmeliydi. Edebiyat, ilim ve teknik tek gayeye yönelmeliydi: Türk toplumunun ilerlemesi ve memleketin kalkındırılmasına... Zaten Rusya’da da Bolşevik ihtilâlini gerçekleştirenler, edipler ile şairler idi (Uğur, 1994: s. 111-113).

Çantay’a göre Türk milleti olarak bizim felaketimizi doğuran birinci sebep **ahlâksızlıktır**. Bizi can evimizden vuran düşman ne İngiliz, ne Fransız, ne Moskof ve ne de Alman’dır. Onun ifadesiyle: “Kendimiz, kendimiz, kendi ahlâksızlığımızdır.” (Çantay, ts.: s. 15-16). Çantay, bütün dindaşlarımızı da en mühim ve ahlâkî diğer bir vazifeye davet etmiştir ki o da **millî muavenettir**. Çünkü ıssız ve perişan kalan kulübelere, viranelere bizden merhamet ve imdat beklemektedir. Ona göre **vatan ve din bir bütündür**, birbirlerinden asla ayrılamazlar, biri giderse öbürü de gider. Vatan giderse din gider; din giderse vatan kalmaz! (Uğur, 1994: s. 118-120)

Çantay, Türk devletinin **dışa bağımlılıktan kurtulması** gerektiği üzerinde de ısrarla durmuş ve **yerli malı** kullanmanın önemini, “Düşmanlara giden para, kurşun olur bize sonra!” şeklinde dile getirmiştir (Uğur, 1994: s. 135).

Hasan Basri Çantay’ın Türk milletine yönelik engin sevgisinin ilginç bir tezahürünü, soyadı kanunu çıktığı zamanlarda yaşanan bir hâdisede görmekteyiz. Bu sırada bazı vatandaşların arzu ettikleri kimi soy isimleri nüfus müdürlüğüne kabul edilmemiş ve ancak Türk dilini çok iyi bilen Çantay tarafından olur verilmesi halinde istedikleri soy isimlerini alabilmeleri mümkün olmuştur. İşte bunlardan birinde nüfus müdürlüğüne başvurarak “*Nuhoğlu*” soyadını almak isteyen bir vatandaş, kendisine olumsuz cevap verilmesi üzerine Çantay’dan yardım istemiş o da birkaç gün sonra lâtifeli bir şekilde şu yazılı açıklamayı yaparak o kişinin arzu ettiği soyadını almasına yardımcı olmuştur: “Hz. Nuh’un torunlarından birinin adı Türk’tür. Torunu Türk olunca, dede de Türk’tür!” (Uğur, 1994: s. 130-131.)

Yeri gelmişken Hasan Basri Çantay’ın aziz Türk milletine ve vatanına duyduğu aşkı terennüm ettiği kendi şiirlerinden bazı bölümleri buraya almak istiyoruz:

*Ulu Tanrı bize açık bir yol ver; esen esen ülkümüze varalım,
Bükülmeyen, yorulmayan bir kol ver; güçlüklerin kafasını kıralım!
Hızımızı çetin eyle, âmin!*

*Ulu Tanrı, yurdumuzu şenlendir; dışı elmas, içi olsun bir ipek,
Atam-anam bir oh çeğsin, dinlendir; kızıl duman üstümüzden giderek.
Palamızı keskin eyle, âmin!*

*Ulu Tanrı, bilgimizi salgın et; temiz huyu Türkün Kâbe, hac olsun,
Özü gibi sözünü de aydın et, her koca Türk enginlere tâc olsun.*

Erginlerden ergin eyle, âmin! Enginlerden engin eyle, âmin! (Uğur, 1994: s. 155, “Yakarış”, Babamın Şiirleri, 5)

...

*Anadolu, ey Türklüğün can yurdu, Aslan ordu senin sinenden doğdu,
Evlâtların kahpe düşmanı kovdu, Yaşa yiğit Anadolu çok yaşa!*

*Bu devlete temel atan sensin sen, Düşman gözlerine batan sensin sen,
Eşsiz vatan, cennet vatan sensin sen, Yaşa canım Anadolu çok yaşa!* (Uğur, 1994: s. 172, "Anadolu",
Babamın Şiirleri, 15)

...

*Vatanın bağı yandı nâlândır; yine ahvâli pek perişandır.
Geliyor bir kudurmuş istilâ; eli bayraklı kahpe düşmandır!*

*Titriyor Arş-ı Kibriyâ millet; kalk uyan, yoksa ardı hicrandır,
İtimat etme kimseye Hüznî, gemisin kurtaran kapudandır!* (Uğur, 1994: s. 172-173, "Gemisin
Kurtaran Kaptandır", Babamın Şiirleri, 26)

...

*Nasihatim olsun sana, fâideli ol vatana,
Gözünü aç da paramı, sakın verme düşmana.*

*Yerli malını sev beğen, odur seni hep besleyen,
Vatanperver kimdir asıl? Yerli kumaşını giyen.*

*Düşmanlara giden para, kurşun olur bize sonra!
O kurşunu göğsümüze, atarlar da açar yara.*

*Düşmanlardır bizi soyan, böyle bitkin hale koyan,
Bilmiyorsan bunu hâlâ, utan utan utan utan!* (Uğur, 1994: s. 176-177, "Yerli Mallar", Babamın Şiirleri, 14,
18)

Son olarak bu bahsi vefatının ardından öğrencilerinden merhum Prof. Dr. Mücteba Uğur'un, Çantay için yazdığı bir şiirinde onun vatan ve millet sevgisini dile getirdiği şu dizeleriyle bitirmek istiyoruz:

*Milletle beraberdi Kurtuluş Savaşı'nda,
Cihada koşmuş idi daha işin başında.
Ahlâkta fazilette yolu Allah yoluydu,
Kalbi Peygamber aşkı, vatan aşkı doluydu.* (Uğur, 1994: s. 45)

Resim 1-2: Hasan Basri Çantay'ın millî heyecanını yansıtan ve hayatının son döneminde vermiş olduğu konferanslara ait iki kesit (masasının bir köşesinde yer alan çerçeveli fotoğraf Mehmet Âkif Ersoy'a aittir.)

Çantay için Türk milletini ayakta tutacak en önemli haslet birlik ve beraberliktir ve bunun ana umdesi Kur'ân-ı Kerim'dir. Onun ifadesiyle, birliği, yardımlaşma ve arkalamayı mahz-ı Kur'ân'dan almış olan Müslümanlar, *"Müminler ancak kardeştir."*(Hucurât, 49/10) âyetinin sırrıyla Kur'ân'a sımsıkı yapıştıkları zamanlarda büyük varlıklar ve harikalar göstermişler, bu rabıtayı gevşettikleri devirlerde perişan ve muzmahil olmuşlardır... Kur'ân bizlere şöyle seslenmektedir:

"Ey Müslümanlar! Habl-i metîn-i Kur'ân'a sımsıkı sarılınız. Zinhar, yekdiğerinizle ayrılmayınız. Sonra memleketleriniz, saltanatlarınız elden gider, mahvolursunuz!"

Ne gariptir ki biz Müslümanlar, ittifakın kıymet ve ehemmiyetini felâket zamanlarında bile hâlâ anlayamadık... Ecdâdımızın ruhu bize lanet ediyor!... Hülâsa, bin küsur seneden beri parlayan İslâm nuru insafsızca söndürülmek isteniyor da, biz hâlâ nifak ve şikaktan, fitne ve fesattan ayrılmıyor, müthiş felaket karşısında gâfilane seyirci kalıyoruz. Maruz olduğumuz felaket o kadar büyük ve

şumüllüdür ki insanın adeta beyni patlayacaktır. Fakat biz, gözün kendisini görmemesi kabilinden bunu maalesef göremiyoruz (Uğur, 1994: s. 190, 192-193).

Çantay bütün Müslümanları Allah ve Peygamberi hürmetine birlik olmaya çağırmakta ve şöyle seslenmektedir: “Ey Müslümanlar! Allah ve Rasûlullah aşkına artık el ele verelim. Başımız üstünde dolaşan felaket ve izmihlâlden titreyelim, ittifak-ı mukaddes teşkil edelim. Bugün Müslümanlığın ve Türklüğün pak alınına sürülmüş yağlı kazan karaları vardır. Bunları temizlemek, masuniyetimizi ispat etmek için millî bir hareket gösterelim. Eğer yaşayacaksak elbirliğiyle yaşayalım, -el-iyâzu billâh-öleceksek de yine elbirliğiyle ölelim!”(Uğur, 1994: s. 194)

Çantay’ın Kur’ân-ı Kerim’i anlamlandırışında onun vatanseverliğinin göstergesi sayılabilecek enteresan bir ipucu yakalıyoruz. Nitekim Çantay meşhur meâlinde,

إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذُكِّرَى الدَّارِ

“Biz onları (İbrahim, İshâk ve Ya’kub peygamberleri) özellikle yurdunu düşünen ihlâslı kimseler kıldık.” (Sâd suresi, 38/46) âyetinde geçen الدَّارِ “dâr” kelimesine alışılmışın dışında bir mana vermiştir. Şimdi öncelikle diğer bazı meallerde bu âyet-i kerimeye verilen manaları ortaya koymak, sonra da Hasan Basri Çantay’ın yaptığı çeviriyi vermek istiyoruz:

- “Çünkü biz onları temiz bir hassa, halîs yurd düşüncesiyle halîslerimizden kılmışızdır.” (Yazır, ts.: VI, 4102)
- “Biz onları bilhassa âhireti düşünen samimi, ihlâslı kullar kıldık.”(Öztürk, 2011: s. 627)
- “Şüphesiz biz onları, âhiret yurdunu düşünme özelliği ile (temizleyip) ihlâslı kimseler kıldık.”(Altuntaş vd., 2010: s. 455)
- “Şüphesiz biz, onları katıksız olarak âhiret yurdunu düşünen hâlis kişiler kıldık.”(Yıldırım, ts.: X, 5179)
- “Biz onları âhiret yurdunu düşünme hususiyetiyle ihlâslı kimseler kıldık.”(Sâbûnî, 1992: V, 293)
- “Âhiret yurdunu hatırdan tutmadaki samimiyetleri sayesinde onları günâhlardan arındırdık.”(Karaman, vd., 2008: IV, 585)

Bu mealler arasında metne en sadık kalan şüphesiz Elmalılı merhum olmuştur. Çünkü âyet metninde “âhiret” diye bir kayıt olmamasına rağmen genellikle mealciler sanki âyette “âhiret” kelimesi varmış gibi bunu çeviriye dâhil etmişler; Elmalılı “halîs yurd düşüncesiyle” diyerek “âhiret” kaydı olmadan çeviri yapmıştır. Bununla birlikte Elmalılı da burada söz konusu edilen yurt düşüncesinin “âkıbeti düşünmek” olduğunda şüphe bulunmadığını açıkça ifade ederek diğer meallerle aynı istikamette düşünmüştür (Yazır, ts.: VI, 4103).

Çantay ise bu âyeti şöyle anlamış ve anlamlandırmıştır:

“Çünkü biz onları katıksız (şâibesiz) bir hasletle -ki (bu daima) yurd(lar)ını hatırlama(ları ve onun için çalışmaları)dır- halis (insanlar) yaptık.”

Daha sonra الدَّارِ “yurt” kelimesiyle ilgili olarak da bir dipnot düşmüş ve “Bu âyet-i kerimedeki “الدَّارِ”ı birçok müfessirler “Âhiret yurdu” diye tefsir etmişlerdir. Halbuki bunda “Âhiret” kelimesi ve kaydı yoktur. Lâfız bizim verdiğimiz meâle daha uygundur. **Bunda vatanperverliğe de belîğ bir teşvik vardır.** Allah-ü a’lem.” demiştir (Çantay, 1990: II, 817).

Bizce bu yaklaşım oldukça dikkat çekicidir ve Hasan Basri Çantay’ı diğer Kur’ân mütercimlerinden/mealcilerinden bariz bir biçimde ayıran çok önemli bir noktadır. Böylelikle kendisi vatanını sevme duygusunun yaratılıştan gelen ve Kur’ân’a da muvâfık bir düşünce olduğunu göstermek istemiş gibidir.

Hasan Basri Çantay’a İlham Veren Nebvî Öğretiler

Çantay, hadis literatüründe daha önce pek rastlamadığımız bir şekilde tamamen kendine has bir metotla kırk hadis mecmuaları hazırlamış, bunları her birinde “on tane kırk hadis” (400 hadis) bulunan üç cilt halinde neşretmiş ve toplamda 1200 hadis derlemiştir. Tabii Çantay gibi mücadeleci kişiliğiyle toplumda yer etmiş ender şahsiyetlerden birinin, bu hadisleri tamamen gelişi güzel bir şekilde ve rastgele hazırladığını düşünmek mümkün değildir. Tam tersine seçilen metinlere baktığımızda, tam da Çantay’ın karakterine uygun hadislerin tercih edildiğini ve bunlarla sıkıntılar

içinde boğuşan ülkeye ve topluma çok önemli mesajlar verildiğini görebiliyoruz. Nitekim kendisi de hazırladığı hadis külliyyatının, yalnız Müslümanların değil bütün insanlığın maddî ve manevî saadetlerini temine ve Hak yolunu göstermeye yarayacağını ifade etmiştir (Çantay, 1960: I, 4). Bu anlamda Çantay'ın derlediği (özellikle birinci ciltteki) hadislerin önemli bir kısmının Allah yolunda savaş, düşman karşısında sebat ve şehitliğin fazileti ilgili olduğunu belirtmek isteriz ki bu da, ülkenin o gün içinde bulunduğu zor durum göz önünde bulundurulduğunda kuşkusuz rastgele yapılmış bir seçimin değil, tam tersine bilinçli bir tercihin sonucu olduğunu ortaya koymaktadır. Şimdi onun derlediği hadislerden bir kısmını burada sıralayacak ve bu hadislerle ne mesaj vermek istediğini anlamaya çalışacağız.

Hasan Basri Çantay, Hz. Peygamber'in talimatlarından aldığı ilhamla yoluna koyulmuş ve daha bir hırsla görevine sarılmıştır. Bu anlamda Çantay, "*Kul (insan, uhdesine düşen) vazifesini yapmakta kusur ederse, Allah Teâlâ onu (çeşitli) tasa ile belâlandırır.*" (Çantay, 1960: II, 123, no: 7) hadisini okurlarına sunarken, hem millî mücadele yıllarındaki sıkıntılı günlerin, millet olarak Allah'a ve topluma karşı görevlerimizi ihmal etmekten kaynaklandığını göstermek istemiş, hem de bizzat kendisi bu hadise dayanmak suretiyle insanları bilinçlendirme vazifesine dört elle sarılmış, çaresiz bir şekilde bir kenara çekilip şikâyet etme kolaylığını tercih etmemiştir. Çantay bu konuda şu hadisleri de zikreder ve toplumu sorumluluk almaya, düşman karşısında dimdik durmaya ve millî mücadeleye teşvik eder, onlara Allah yolunda kahramanca savaşmanın sonsuz ecrini hatırlatır:

"Allah her çobana, güttüğü şeyden soracak, onu korudu mu yoksa zâyî mi etti diye..." (Çantay, 1960: II, 285, no: 22)

"Mümin hem kılıcıyla, hem diliyle mücâhede eder." Kılıçla ve silâhla savaş düşmanlara karşıdır; dil ile savaş ise hem düşmanlara, hem münkirlere karşıdır. (Çantay, 1960: II, 357, no: 17)

"İnsanlar zalimi görüp (zulmünü bilip) de onun iki elini yakalamaz (yani onun zulmüne mani olmaz)sa onların cezasını Allah'ın umuma teşmil etmesi yaklaşıp." (Çantay, 1960: II, 362, no: 26)

"İmanın en ednâsı, yoldan ezâyı (eza verecek şeyleri) atıp gidermektir." (Çantay, 1960: III, 162, no: 33)

"Müslümanların (geçecekleri) yoldan eza (verecek şeyleri) uzaklaştırıp kaldır." (Çantay, 1960: I, 22, no: 23. Ayrıca bkz. I, 40-41, no: 11)

"(Şu) üç (mümin)e Allah güler... (Düşmanla) savaşta saf tutan, (mevzi) alan zümreye (mümin mücâhitlere)." (Çantay, 1960: III, 211-212, no: 19)

"Şu iki dua reddolunmaz... Düşmanla muharebe ederken safların birbirine karıştığı (yani savaşın çetinleştiği/kızıştığı) zaman edilen dua." (Çantay, 1960: III, 213, no: 21. Ayrıca bkz. I, 214, no: 18)

"(Düşman olan) müşriklerle mallarınızla, canlarınızla, dillerinizle cihad edin (savaşın)." (Çantay, 1960: III, 215-216, no: 26)

"...Allah yolunda (savaşta) uykusuz kalan göze cehennem haram kılındı..." (Çantay, 1960: III, 223, no: 37. Ayrıca bkz. I, 214, no: 19)

"Allah yolunda (savaşta nöbet beklerken ve düşmanla harb ederken) uykusuz kalan göze Allah rahmet etsin." (Çantay, 1960: III, 315-316, no: 35)

"(Düşmanla) savaş etmeyen, bir gaziye donatmayan yahut bir gazinin ailesine hayır (ve hizmetle) bakmayan kimseyi Allah kıyamet gününden evvel büyük bir bela ile musibetlendirir." (Çantay, 1960: I, 234, no: 8). Çantay'ın ifadesine göre gaziye teçhiz etmek, donatmak demek, onun harpte lâzım olan bütün ihtiyaçlarını tedarik ve temin etmek demektir. Ancak kendisi mükellef olduğu askerlik ve savaş vazifelerini omzundan atarak, sadece bir gaziye teçhiz ile, hatta bin gaziye donatmakla yetinen kimselerin bu Nebvî tebşirden istifade etmesi mümkün değildir. Bu donatma işi, herhangi bir meşrû sebeple savaş dışı bırakılmış insanlara aittir. Orduya yapılacak maddî ve manevî îaneler, yardımlar da bu tebşirin sınırı içindedir. (Çantay, 1960: I, 249, no: 27)

"Ev bir haremdir. O halde kim fenalık için haremine girerse onu öldür." (Çantay, 1960: III, 292, no: 2) Çantay bu zikrettiği hadisi "Evim kal'amdır." şeklindeki bir İngiliz atasözüyle de pekiştirerek, kanaatimizce insanımıza vatanımızın bizim evimiz olduğunu hatırlatmış ve onları düşman karşısında ayağa kalkmaya çağırılmış olmaktadır.

Çantay eserlerinde genellikle millî birlik ve beraberliği temin eden, ayrışmayı önleyen hadislerle yer vermeye gayret etmiştir. Hatta bu maksatla aynı toplumu oluşturan insanların kendi aralarındaki birlik ve beraberliğini bozacağı endişesiyle konuştukları dile bile dikkat etmeleri gerektiğini vurgulayarak bu konuda onlara Rasûlullah'ın (s.a.) bir hadisini hatırlatmıştır: "(Konuşan arkadaşlar)

üç (kişi) iseler, ikisi –üçüncüyü ihmal ederek- gizli konuşmasın.” Çantay’a göre bu Nebevî talimat gereğince üçüncü arkadaşın anlamaması için diğer iki kişinin bildikleri dili bırakıp başka lisanla konuşması da haramdır. (Çantay, 1960: II, 129, no: 15)

Çantay’ın yaşadığı dönemdeki İslâm dünyasının en önemli problemi, Müslümanların birbiriyle didişmesi ve aralarındaki kardeşliğin unutulmasıdır. O bu duruma, şu hadisi dile getirerek engel olmaya çalışmıştır: “Ümmetimin içine kılıç konuldu mu (dâhilî savaş başladı mı), bu ondan kıyamet gününe kadar kaldırılmaz.” Bu hadis-i şerifte, Müslümanlar arasında birlik ve kardeşliğin hâkim olması lüzumuna işaret buyurulmakta olduğuna dikkat çeken müellif, iç savaşın dış savaştan daha tehlikeli olduğunu hatırlatarak, Yüce Allah’tan birliğimizi ve dirliğimizi bozmaması yönünde talebini dile getirmiştir. (Çantay, 1960: II, 141, no: 30)

Müellifin birlik ve beraberliğin lüzumu ve muhtaçlara sahip çıkılması gerektiği hakkında serdettiği diğer bazı hadisler şöyledir:

“Hakikat, şeytan insanın kurdudur; (tıpkı arkadaşlarından) uzaklaşmış, yapayalnız kalmış koyunun (onu avlayan, parçalayan) kurdu gibi... Fırka fırka olmaktan (tefrika ve ihtilâftan) sakının, topluluğu, âmmeyi, mescidi iltizâm edin.” (Çantay, 1960: II, 339, no: 38)

“Şeytan namaz kılanların kendisine tapacağından ümidini kesmiştir ama yine aralarında hilekârlığa, tahrike çalışır o.” Yani şeytan onların arasına husumetler, fitneler, savaşlar sokar. Eğer kötülükle bir şey yapamazsa, suret-i haktan görünerek yine rolünü icra eder. (Çantay, 1960: II, 345, no: 2)

“Hangi Müslüman çıplaklığından (giyime muhtaç olduğundan) dolayı bir müslime elbise giydirirse, Allah da ona cennetin yeşil (hülel)lerini giydirir. Hangi Müslüman açlığından nâşî bir müslimi doyurursa Allah da onu kıyamet gününde cennetin meyvelerinden (niceleriyle) doyurur. Hangi Müslüman susuzluğundan dolayı bir Müslümana su içirirse, Allah Teâlâ da onu kıyamet gününde ‘rahîyk-ı mahtûm’dan içirir.” Bu hadisin akabinde Çantay, su içirmenin ve su hayırları yapmanın yüksek faziletleri hakkında birçok hadis vârid olduğunu dile getirmiş; bizlerin de ecdadımızın yalnız bir müslimi değil, bütün insanları ve hatta hayvanları doyurmak, sulamak, muhtaçları giydirmek, ikdâr etmek yolunda tesis ettikleri vakıfların ve meydana getirdikleri ölmez eserlerin ne büyük mânevî mükâfatlara vesile olduklarını düşünüp, onların daima mamur olmalarına ve tarafımızdan da yeni yeni hayır tesisleri vücuda getirilmesine himmet ve gayret etmemiz gerektiğini vurgulamıştır. (Çantay, 1960: III, 143-144, no: 12)

Çantay’a göre insanların soyunu-sopunu ve ecdadını bilmesi, akrabalık bağlarını tesis etmesi açısından çok önemlidir. Bu hususu kendisi şu hadisler aracılığıyla dikkatlere sunar:

“Soyunuzu sopunuzu bilin, tanıyın ki, akrabanızla olan bağlılığı vasletmiş (idâme etmiş) olasınız...” (Çantay, 1960: II, 195, no: 8)

“İyiliğin daha büyük iyiliği, kişinin baba dostluğu rabitasını, o babanın arkasında kaldıktan sonra da devam ettirmesidir.” (Çantay, 1960: II, 365, no: 30)

“Ebeveyninize iyilik edin (hürmet ve itaat edin) ki, evlâtlarınız da size iyilik (ve itaat) etsin...” (Çantay, 1960: III, 168, no: 40)

“Allah Teâlâ size analarınızı vasiyet (tavsiye) eder... Allah Teâlâ size babalarınızı vasiyet eder... Allah Teâlâ size aledderecât akrabayı vasiyet eder.” Müellifin ifadesiyle bu son hadis-i şerife göre hürmete ve iyiliğe birinci derecede anneler, ikinci derecede babalar müstahaktırlar. Bunlardan sonra sıra evlâtlara, dedelere, ninelere, biraderlere, hemşirelere; dayı, amca, hala, teyze gibi mahremlere gelmektedir. (Çantay, 1960: II, 317-318, no: 16)

Bununla birlikte Çantay, kuru bir soy-sop taassubunun ve ecdatla övünmenin bir faydası olmayacağını da farkındadır. O, bu farkındalığını Hz. Peygamber’in şu hadislerini hatırlatarak göstermiştir: “Ümmetimde terk etmeyecekleri dört (şey kalmıştır ki) bunlar câhiliyyet âdetlerindedir: Âbâ ve ecdâd ile böbürlenmek, (başkasının) soyuna sopuna ta’n ve teşnide bulunmak...” (Çantay, 1960: II, 150, no: 38) ; “(Şu) üç şey küfür (ehlinin âdetlerinden)dir: (Musibet zamanında) yakayı yırtmak, ölene feryat ile ağlamak, soy sop aleyhinde dil uzatmak.” (Çantay, 1960: III, 197, no: 1). Bu demektir ki, ne ecdadını tanıyıp bilmekten uzak durmak, ne de bunu kuru bir övünç vesilesi haline getirerek diğer ırkları ve soyları aşağılayıp onlara sövüp saymak doğrudur. En güzeli, ifrat ve tefritten uzak bir şekilde ikisi arasında bir yol takip etmektir.

Çantay sonraki nesillere faydalı olmak için çocuklarımızın faydasına bugünden bir şeyler ekip dikmemiz gerektiğini anlatırken Rasûlullah’ın: “Eğer sizden birinizin elinde (ekeceği) bir hurma fidanı

varken kıyâmet(in belirtileri) ayağa kalkar (ve) onu ekinceye kadar duraklamaya (müsaait bir imkân bulur, buna) gücü yeterse, hemen o (fidanı) diksin.” sözünü nakletmiş ve bu arada lâtifeli bir fıkraya da işaret ederek konunun önemini anlatmıştır. Onun hikâye ettiğine göre, Kistrâ, hurma fidanı diken bir fellâhın önüne gelip dikilir. Aralarında şöyle bir konuşma geçer:

– Baba, şu fidanın kaç yılda meyve verip de yiyeceğini hiç düşündün mü? Ömrünü bihûde telef ediyorsun!

– Ekmişler, yiyoruz; ekiyoruz, yesinler!

– Ne güzel söz! (Fellâha bin altın verdi.)

– Gördünüz mü? Benim fidan derhal meyvesini verdi!

– Ne büyük söz! (Bin altın daha verdi.)

– Benim fidan yılda iki defa meyve verdi! (Tekrar bin altın daha verdi ve fellâhı bir daha söyletmeden bırakıp kaçtı!). (Çantay, 1960: III, 91-92, no: 40)

Çantay aynı meyanda Rasûlullah’ın (s.a.): “Kim bir ağaç ve fidan dikerse, onun meyvesinden gerek bir insan ve gerek Allah’ın yarattığından bir mahlûk yedikçe, o kendisi için (dâimî) bir sadaka olur.” sözünün akabinde de çok önemli hususlara değinmiştir. Onun ifadesiyle, ormanlarımızı zalimâne ve câhilâne bir şekilde tahrip eden kişiler hem dâimî ecirlere mani olmuş, hem de memleketin tabîî servetine ve bedîî, sihhî varlığına suikastta bulunmuş; bilerek veya bilmeyerek **vatana düşmanlık** ve Allah ile sevgili Peygamberine isyan etmiş olmaktadır. Bu nedenle ağaç sevgisini ve saygısını gönüllerde bir iman gibi yerleştirmek, kutsî vazifelerimizden biri olmalıdır ve bu, elbette büyük bir ibadettir. (Çantay, 1960: I, 36-37, no: 4)

Fetih hadisi diye bilinen, “**Kostantîniyye (İstanbul) muhakkak feth olunacaktır. Onun emiri (fâtîhi, kumandanı) şüphesiz ne güzel emir ve ordusu elbet ne güzel ordudur!**” meşhur hadisinin yorumunda Çantay şu değerlendirmede bulunmuştur: “...İslâm kuvvetlerinin bu hadis-i şerifteki medh ve tebşire mazhar olmak için müteaddit defalar vâki seferlerinde mümkün olamayan feth şerefini **büyük Türk padişahı İkinci Mehmed Fatih Hazretleri** kazanmıştır (857h.-1453m.).* Allah cümlesinden razı olsun.” (Çantay, 1960: I, 190, no: 32)

Son olarak Hasan Basri Çantay’ın, *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden Ebû Dâvud ve Nesâî’nin Ebû Hüreyre (r.a.) aracılığıyla Hz. Peygamber’den (s.a.) naklettikleri: **أتركوا الترك ما تركوكم “Türkler üzerinize saldırmadıkça, siz de onlarla savaşmayın.”** şeklindeki uyarısı ve Türklerle ilgi kurduğu diğer bir hadis hakkında yapmış olduğu dikkat çekici açıklamaları vererek bitirmek istiyoruz:

“Bu hadisin sahih olup olmadığı hakkında bazılarınca serdedilen beyanlara karşı *Temyîzü’t-tayyib mine’l-habîs fi mâ yedûru alâ elsineti’n-nâsi mine’l-hadîs* eserinin müellifi muhaddis Abdurrahman b. Ali eş-Şeybânî (ölümü: 1337) diyor ki: İşbu hadisin birbirini destekleyen şahidleri vardır. Mevzû olduğuna hükmetmek câiz değildir. Nitekim ilk İslâm ordularının mütecâviz olmayan Türklerle hiçbir suretle taarruz etmemesi ve mesela Hz. Ömer (r.a.) (v. 643 m.) gibi celâdetli bir zatın bile İran-Horasan seferinde Türk hakanına iltica eden İran Şahı’nı takip vesilesiyle Türklerin mntikasına tecavüz edilmemek hususunda İslâm ordusu kumandanı Ahnef b. Kays’a (ölümü: 686 m.) kat’î emir vermesi de bu hadis hükmüne ne kadar sadakatle riayet edildiğini gösteren fiilî delillerdendir.”

“Müslümanlar Hz. Peygamber’in (s.a.) bu emrini ve benzerlerini dikkat gözüne alarak Türklerle – onların İslâm’ından evvel de, İslâm’ından sonra da- daima hoş geçinme siyasetini takip ettiler ve seçkin hasletlerinin sevki ve gönül rızalarıyla fevc fevc Müslümanlık dairesine giren Türkler de – umumiyet itibariyle- o büyük Peygamber’in tebliğ ettiği İslâmî kaidelerden ayrılmamaya çalıştıklarından başka bilakis Müslümanların her sahada i’tilâsına bugüne kadar canlarıyla, kanlarıyla, kafalarıyla hizmet eylediler.” (Çantay, 1960: III, 288-289, no: 38)

Türk milleti hakkında bu güzel açıklamaları dile getiren Çantay, Rasûlullah’ın: “**...Ne mutlu o kula ki, Allah yolunda atının dizginine sarılarak (düşman karşısında) başı ve ayakları tozlara bulaşmış bir halde (savaşır). O, pişdar (öncü) ise pişdar (öncü)dür, dümdar (artçı) ise dümdar (artçı)dır. (Yani memur olduğu her yerde erkekçe, arslanca sebat eder...**” hadisinin ardından da

* Burada ve aşağıda geçen şahısların vefat tarihlerini yazım şeklindeki farklılıklar (“857h.-1453m”, “ölümü: 1337”, “v. 643 m.”, “ölümü: 686 m.” vb.) bizzat Çantay’dan kaynaklanmaktadır. Biz ondan alıntı yaptığımız için bunlara müdahalede bulunmadık.

bu aziz millet hakkında övgü dolu sözler sıralayarak, Türk milletine duyduğu derin aşkı dile getirmiştir. Onun bu ifadelerini de aynen kaydetmek istiyoruz:

“...Cenâb-ı Peygamber (s.a.) bu hadisinde insanlığın, Müslümanlığın, askerliğin bütün ruhunu hulâsa buyurmuştur... Rasûl-i Mükerrerem (s.a.) bize vazifelerimizi takdir ve taltif beklemek için değil, mahzâ vazife olduğu için yapmamızı, hasbî olmamızı ihsas buyuruyor. Vazifenin mukabili manevîdir. Vicdanımızın hâsıl ettiği zevk ve inşirah, dünyevî en büyük mükâfatımızdır. Yapılan hizmetleri, hem birçok mübalağalarla, ötekine berikine anlatmak **vatanperverlik** şiarı değildir. Bu hadis, askerlikte itaatın ve disiplinin lüzum ve vücûbunu da öğretiyor. İtaatten ve disiplinden mahrum olan bir ordu aslâ muvaffak olamaz. **Bu hadis-i şerif sanki kahraman Türk milleti ve arslan “Mehmetçik” hakkında vârid olmuştur. Çünkü Türk askeri, bu tavsifât-ı seniyyeye tamamen mazhurdur, elhamdülillah.**” (Çantay, 1960: I, 76-78, no: 12)

Sonuç

Hasan Basri Çantay'ın eserleri tetkik edildiğinde onun millî-manevî kişiliğine ve Türk milletine duyduğu derin aşka kaynak teşkil edebilecek pek çok esas bulmak mümkündür. Bizce Çantay'ın en fazla dikkat çeken yaklaşımı Sâd suresi, 38/46. âyetine verdiği anlamda gizlidir ki Çantay burada geçen *الدار* “yurt” kelimesine, onu “âhiret yurdu” olarak anlayan diğer müfessirlerin aksine, tamamen kendine has bir anlam vermiş ve bu âyette *vatanperverliğe belîğ bir teşvik* olduğunu vurgulamıştır. Bunun yanında Çantay'a millî bir heyecan veren hadislerin sayısının da oldukça fazla olduğunu çok net bir şekilde görme/gösterme fırsatı bulmuş olduk.

Millî mücadele yıllarındaki dâhilî ve hâricî düşmanlara ve şer odaklarına karşı etkin faaliyetleri dolayısıyla, bugün gölgesinde rahatça yaşadığımız cennet vatanımızın kurtuluşuna ve şanlı Türk devletinin kuruluşuna büyük hizmetleri dokunan başta Hasan Basri Çantay olmak üzere, Mehmet Âkif Ersoy'a, diğer kahramanlarımıza ve şehitlerimize rahmet diliyor, onlardaki âlî ruh ve sadakati bizlere de bahşetmesini Yüce Allah'tan istirahat ediyoruz.

Kaynakça

ALTUNTAŞ, Halil- ŞAHİN, Muzaffer (2010), *Kur'an-ı Kerim Meali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

ÇANTAY, Hasan Basri (1960), *Hadisler*, I-III, Ahmed Said Matbaası, İstanbul.

----- (1410/1990), *Kur'ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, I-III, İstanbul.

-----, (ts.), *Kara Günler ve İbret Levhaları*, haz. Balıkesir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Balıkesir Müspet ve Manevi İlimler Vakfı Yayınları.

IŞIK, Emin (1993), “Çantay, Hasan Basri”, *DİA*, VIII, 218-219, İstanbul.

KARAMAN, Hayrettin vdğ. (2008), *Kur'an Yolu-Türkçe Meâl ve Tefsir*, I-V, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

ÖZTÜRK, Mustafa (2011), *Kur'an-ı Kerim Meali- Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, Düşün Yayıncılık, İstanbul.

SÂBÛNÎ, Muhammed Ali (1992), *Safvetü't-Tefâsîr- Tefsirlerin Özü*, trc. Sadreddin Gümüş-Nedim Yılmaz, I-VII, Ensar Neşriyat, İstanbul.

UĞUR, Mücteba (1991), “Vatansever Mücâhit Hasan Basri Çantay'ı Anarken”, *Türk Yurdu*, XI/51, ss. 49-52, Ankara.

----- (1994), *Hasan Basri Çantay*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi (ts.), *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, Eser Neşriyat ve Dağıtım, y.y..

YILDIRIM, Celal (ts.), *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, I-XIV, Anadolu Yayınları, İstanbul.